

LÜTFULLAH B. EBÎ YÛSUF EL-HALÎMÎ'NİN İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNDEKİ FARŞÇA- TÜRKÇE MANZUM VE MENSUR SÖZLÜK NÜSHALARI*

Adem UZUN**

Özet

XV. yüzyılın önemli müelliflerinden biri olan Lütfullah Halîmî, Amasya'da doğup büyümüş, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) döneminde kadılık görevinde bulunmuş ve Türkçe, Farsça ve Arapçayı çok iyi bilen bir âlimdir. Akâid, tefsir, fıkıh, tıp ve edebiyat gibi alanlara vukufiyetinin yanında Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde sözlük yazacak kadar da iyi bir dilcidir. Özellikle *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* adlı eserler, Halîmî'nin en önemli Farsça-Türkçe sözlükleridir.

Manzum olarak kaleme alınan *Bahru'l-garâyib* az sayıda istinsah edilmişken mensur ve alfabetik olarak yazılan *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî*, hocalar ve öğrenciler tarafından sıkça kullanıldığından çok sayıda istinsah edilmiş ve nüshaları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Yukarıda söz konusu olan eserlerin İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları birbirlerine benzer olmaları dolayısıyla hatalı olarak veritabanlarına aynı adlarla kaydedilmiştir.

Bu üç eserin, özellikle de *Lügat-i Halîmî*'nin yazma nüshalarının çok olması nedeniyle bölgesel bir çalışma yapılmıştır. Çalışmanın İstanbul'la sınırlı tutulması, yazma nüshaların burada çok fazla olması noktasında belirleyici olmuştur. Bu makalede kütüphanelerde veritabanlarına adları sehven yanlış kaydedilen nüshaların hangileri olduğu tespit edilmeye çalışılmış ve içerikleriyle ilgili bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Lütfullah Halîmî, Halîmî, Sözlük, *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî*.

LÜTFULLAH B. EBÎ YÛSUF EL-HALÎMÎ'S PERSIAN-TURKISH DICTIONARY MANUSCRIPTS IN VERSE AND PROSE IN THE LIBRARIES OF ISTANBUL

Abstract

Lütfullah Halîmî, one of the most important writers of the 16th century, was born and raised in Amasya and served as a judge at the era of Fatih Sultan Mehmed and Bayezid II and was proficient Turkish, Persian and Arabic languages. He was a linguist, who was proficient enough to write dictionaries in Turkish, Persian and Arabic languages, and was adept at akâid, tafsir, fiqh, medicine and literature. Especially *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-amlak* and *Lügat-i Halîmî* are the most important Persian-Turkish dictionaries of Halîmî.

* Bu makale, 30-31 Ekim 2017 tarihinde Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat)"inde sunulan bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

** Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

e-posta: ademuzunsmc@gmail.com

While *Bahru'l-garâyib* was written in verse and copied less, *Nisârü'l-mülk* and *Lügat-i Halîmî* were written in prose and prepared alphabetically, numerous copies by students and lecturers for the need for frequent use and these copies were widely spread which led to errors and mistakes in various manuscripts. It is noticed that the different manuscripts of these works in the libraries of İstanbul are registered incorrectly within the same name. It is aimed in this study to determine which manuscripts are the works of Halîmî and which manuscripts are wrongly registered in the libraries.

A regional study was conducted due to the high number of manuscripts of these three works, especially the *Lügat-i Halîmî*. The limitation of the study to İstanbul was decisive for the fact that the manuscripts were outnumbered in the libraries of the city. As a result, it is aimed to find out which copies were wrongly recorded in the databases of libraries and to share information about their contents.

Keywords: Lütfullah Halîmî, Halîmî, Dictionary, *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî*.

Giriş

Lütfullah Halîmî XV. yüzyıl müelliflerindedir. Kaynaklarda hayatı hakkında ne yazık ki fazla bilgi bulunmamaktadır. Ona değinen eserler sınırlı olduğu gibi hakkında verilen bilgiler de kısıtlıdır. Biyografik eserlerde ailesinin Sivaslı olduğu, kendisinin Amasya'da doğup büyüdüğü belirtilmektedir¹. Adı, yazma nüshalarında bazen kısaca “Lütfullah” ya da “Halîmî” şeklinde, bazen de “Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî” şeklinde geçmektedir. Kütüphane kayıtlarında yaşadığı şehir de belirtilerek “Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî el-Amasî” şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Burada diğer Halîmî isimli yazarlarla karıştırılmaması için isminin sonuna “el-Amasî” nisbesi getirilmiştir². Eserlerinden de anlaşıldığı üzere yazar, ad olarak “Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî” künyesini, mahlas olarak da “Halîmî”yi kullanmıştır³.

Halîmî'nin *Bahru'l-garâyib*⁴, *Nisârü'l-mülk*⁵ ve *Lügat-i Halîmî* adlı eserleri incelendiğinde, bir dil bilimci ve sözlük bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat eserlerinin tamamı değerlendirildiğinde Halîmî'nin, sadece dil bilimci ve sözlük bilimci olarak değil aynı zamanda gramer konusunda da derin bir vukufiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra edebiyat ve özellikle lügat, edebî sanatlar, tarih, astroloji, tıp, fıkıh ve akaid gibi çeşitli konularda bilgi sahibidir. Bu bağlamda aydın bir âlim olarak anılması uygundur. Çünkü eserleri genel olarak incelendiğinde, Halîmî'nin çeşitli alanlarda mahir olduğu, çoğu konuda kalem gücünü göstermekte zorluk çekmediği görülmektedir.

Halîmî'nin eserleri konu bazında ve kronolojik olarak değerlendirildiğinde, ilk başta Farsça-Türkçe sözlükler, daha sonra tıp hakkında *Gülşen-i zîbâ* adlı Farsça

¹, Veli Behçet Kurdoğlu, *Şair Tabibler*, İstanbul 1967, s. 86; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara 2000, I, 273.

² Halîmî'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Adem Uzun, *Lügat-i Halîmî (İnceleme Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2005. s. 1-31.

³ Bu çalışmada metin içerisinde yazar ve müellif ile birlikte “Halîmî” mahlası da kullanılacaktır.

⁴ Mustafa Erkan, “Bahrül-garâib”, *DİA*, IX, s. 513-514.

⁵ Ayrıca yazar tarafından *Bahru'l-garâyib* ve *Nisârü'l-mülk* adlı eserlerle ilgili yapılan çalışmalar tamamlanmış olup yayımlanmak üzeredir.

manzum bir sözlük ve devamla *Musarrihatü'l-esmâ* adlı isimler sözlüğü, akaid, Kur'an tercümesi ile küçük manzum sözlük, mûsiki, tövbe ve cinas, teşbih, mecaz kaidelerini içeren risaleler⁶ gelmektedir. Halîmî, eserleri açısından değerlendirildiğinde Türkçe, Farsça ve Arapçaya vukufiyeti ile öne çıkan bir müelliftir. Halîmî'nin edebiyat dışında Kur'an tefsiri, akaid, feraiz ve dini konularda eserler telif etmesi din bilgini/âlimi olduğunu da göstermektedir⁷.

Lügat bağlamından bakıldığında, Halîmî'nin sözlük alanındaki çalışmalarının günümüz dünyasına ışık tuttuğu ve bu alanda yeni usullerin önünü açtığı ve sonraki çalışmalara kaynaklık yaptığı reddedilemez bir gerçektir. Bu itibarla kendi döneminden sonraki çalışmalara kaynak teşkil etmesinin yanı sıra, önceki çalışmalardan da oldukça faydalandığı ve örnek aldığı çalışmaların olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Özellikle Farsça-Türkçe manzum olarak yazdığı *Bahru'l-garâyib*'in dönemin bilim dünyasına katkısı, bu eserin açıklaması olarak yazdığı *Lügat-i Halîmî* giriş kısmındaki şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

... و بعد جنین می گوید ... لطف الله بن ابی یوسف الحلیمی ... که چون بهر ضبط زبان ملاحظت کتاب جامع و پر لطافت بر رشتة نظام کشیده بودم و به انواع قوانین و لطایف آراییده و بنام بحر الغرایب اشتهار داشته و هر کسی بر وی دستی افراشته اما در مشکلاتش که متردد گشتند بر سوی فقیر و حقیر متردد گشتند. پس بر حرص و نیاز ایشان رافتی بردم. و قصد توضیح این کتاب کردم و شرح او را بر دو دفتر تقسیم کردم و در هر دفتری صد هزاران فواید تعلیم و الله الحکیم العلیم .

“...Güzellik dilini kayıt altına almak için çoğu incelikleri içeren bir kitap nazmetmiş, türlü kurallar ve latifelerle bezemiştim ve bu kitap *Bahru'l-garâyib* adıyla ün kazanmıştı. Her kes o kitaba rağbet etmişti. Fakat çözemedikleri müşküller hususunda bu fakir ve hakir bendenize başvurmuşlardı. Bu durum karşısında onların ısrarlı isteklerini kıramadım ve bu kitabı izah etmeye karar verdim. Şerhini de iki defterde açıkladım; her defterde yüz binlerce faydalı bilgi öğrettim -şüphesiz Allah hakimdir ve çok bilendir-⁸.”

İleride daha geniş şekilde bahsedeceğimiz üzere Halîmî, Farsça-Türkçe sözlük alanında 3 eser kaleme almıştır. Bunlardan birincisi manzum *Bahru'l-garâyib*, ikincisi bugünkü cep sözlüğü karşılığında kısa açıklamalı mensur *Nisârü'l-mülk* ve üçüncüsü doğruluğunda şüphe olmayan kelimelere şevahit⁹ beyit getirmek suretiyle oluşturulan mensur *Lügat-i Halîmî*'dir.

⁶ Halîmî'nin risaleler içerisinde yer alan *Tuhfe-i mukaddimetü'l-lüga* adlı küçük manzum Farsça-Türkçe sözlük, muamma ve cinas, teşbih ve mecaz konularındaki risaleleriyle ilgili yayınlar yapılmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Irmak Kaçar, "Lutfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga", *Journal of Turkish Language and Literature*, S 2, 2017, s. 131-146; Necip Fazıl Duru, "Lütfullah Halîmî b. Ebî Yûsuf'un Bahru'l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S 25, 2011, s. 109-138; Muhittin Eliaçık, "Lutfullah Halîmî'nin Tecnis, Mecaz ve Teşbihler Üzerine Risalesi", *İdil*, S 8, 2013, s. 52-64.

⁷ Mustafa Erkan, "Halîmî, Lutfullah", *DİA*, XV. 341.

⁸ Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nu. 2634, vr. 1^b.

⁹ Şevahit, "örnekler" anlamına gelmektedir. Sözlüklerde kelimenin anlamının doğruluğunu belirtmek için örnek beyitler getirilir. Böylece kelimenin anlamı doğrulanmış olur. Bu usul daha çok

Halîmî'nin yukarıda adı geçen sözlükleri, özellikle de mensur ve alfabetik olarak hazırlanan *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî*, daha sonraki dönemlerde hocalar ve öğrenciler tarafından sıkça kullanılmış ve çokça istinsah/kopya edilmiştir. Bu eserler içerisinde *Lügat-i Halîmî*, en çok kopya edilenlerdendir. Bu duruma *Lügat-i Halîmî* üzerine yapılan doktora çalışmasında şahit olunmuştur¹⁰. Bunun üzerine bir kütüphane taraması yapılmasına karar verilmiş; nüshaların çok olması nedeniyle taramaya öncelikle İstanbul kütüphanelerinden başlanılmıştır. Bu kütüphaneler arasında Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye ile Beyazıd Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler koleksiyonu bulunmaktadır. Neticede Lütfullah Halîmî'nin *Bahrü'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* adlı eserleriyle ilgili kütüphanelerdeki kayıtlarda farklı bilgilerle karşılaşılmıştır. Bu farklılıkların ve yanlış bilgilerin giderilmesi amacıyla bu çalışmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. İstanbul kütüphanelerinde bulunan eser nüshalarının tespiti, bu nüshaların içerik yönünden belirlenmesi ve hangi el yazma nüshanın hangi esere ait olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Neticede Halîmî'nin hem *Bahrü'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* adlı eserleri tanınmış ve hem de kütüphanelerde kayıtlara göre aramadaki sorunlar ortadan kalkmış olacaktır. Şimdi bu eser nüshalarıyla ilgili yapılan çalışmalar, ayrı başlıklar hâlinde aşağıda verilecektir.

1. Bahru'l-garâyib

Halîmî tarafından yazılan *Bahrü'l-garâyib*, XV. yüzyılda Anadolu'da yazılan sözlüklerin en önemlilerinden biri olup müellifin Farsça-Türkçe manzum olarak yazdığı ilk sözlüğün adıdır¹¹.

Aşağıda açıklanacağı üzere Halîmî, *Bahrü'l-garâyib*'i iki bölüm/kısım hâlinde düzenlemiştir. Birinci kısım, isimleri kapsayan 19 kıta ile takvim, özel gün, ay, burç ve edebiyat vb. bilgileri içeren 16 alt başlıktan oluşur. İkinci kısım ise Farsça masterlarla başlayıp 4 kıta ve 6 rubaiyi kapsar ve bu kısım bazı genel gramer kuralların yer aldığı bölümle son bulur.

Müellifin esere *Bahrü'l-garâyib* adını verdiği, Süleymaniye Kütüphanesinde Esad Efendi bölümü numara 3281 ve İzmir bölümü numara 681'de kayıtlı yazmalardaki mukaddimeden anlaşılmaktadır. Esad Efendi bölümünde “... نام او بحر الغرایب کرده ام...” (Adını *Bahrü'l-garâyib* koydum...)” şeklinde, İzmir bölümünde ise “... بهر او بحر الغایب گفته نام...” (Onun için adına *Bahrü'l-garâyib* denildi...)” şeklinde geçmektedir.

Farslarda kullanılmıştır. Daha sonra sözlükçülükte kullanılagelmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara 2016, s. 35-36.

¹⁰ Bu doktora çalışması, daha sonra Türk Dil Kurumu tarafından 2013 yılında *Lügat-i Halîmî* adıyla Ankara'da yayımlanmıştır.

¹¹ Mustafa Erkan, “Bahrül-garâib”, *DİA*, IX, s. 513-514. Bu makalede M. Erkan, *Bahrü'l-garâyib*'in açıklaması olarak yazılan *Lügat-i Halîmî*'yi tanıtmıştır. Ayrıca bk. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara 2016, s. 94-100.

Halîmî, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi numara 3281’de kayıtlı yazmadaki “شد ز هجرت هشتصدو پنجاه سال// تا بتحریر آمد این نظم لال” (Bu inciler dizini hicretin 850’nci yılında yazıldı...)” ifadede eserin yazılış tarihini açık olarak belirtmiştir. Fakat Süleymaniye Kütüphanesi İzmir bölümü numara 681’de kayıtlı yazmadaki mukaddimede eserin yazılma tarihini belirten beyit yoktur. Muhtemelen müstensih tarafından atlanmıştır.

Yukarıda adı geçen kütüphanede kayıtlı nüshanın mukaddimesinden anlaşıldığına göre Halîmî, çevresinin ısrarı üzerine bir sözlük hazırlamayı düşünmüş, bunun üzerine Abdulhamîd-i Sivâsî’nin *Lüccetü’l-‘Acem min lügati’l-Furs* adlı eserini geniş şekilde yeniden düzenlemeye başlamıştır. Halîmî, Abdulhamîd-i Sivâsî’nin sözlüğüne eklediği kelimelerle oluşan bu yeni lüğatin çok hacimli olduğunu görmüş ve Abdulhamîd-i Sivâsî’nin *Lücce*’sinin, bu yeni lügat karşısında çerçöp vaziyeti aldığını söylemiştir.

Ayrıca Halîmî, sözlük bölümünün daha kolay ezberlenebilmesi amacıyla *Bahru’l-garâyib*’i manzum olarak kaleme almış; biri isimlerin açıklaması diğeri de masterların çekimi olmak üzere iki kısım şeklinde tertip etmiş ve eserine *Bahru’l-garâyib* adını vermiştir¹².

Genellikle bu eser, *Bahru’l-garâyib*’in şerhi olan *Lüğat-i Halîmî* ile birlikte anıldığından kayıtlarda *Bahru’l-garâyib (Lüğat-i Halîmî)* şeklinde geçmektedir. Bu itibarla İstanbul kütüphanelerinde *Bahru’l-garâyib* ile ilgili yazma nüshalar çok fazla değildir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler koleksiyonunda eserin nüshası bulunmamaktadır. Burada bulunan yazmalar, Halîmî’nin diğer eserleri olan *Nisârü’l-mülk* ile *Lüğat-i Halîmî*’den istinsah edilen nüshalardır. Bu nüshaların da çoğu *Lüğat-i Halîmî*’nin yazma nüshalarıdır. İstanbul kütüphanelerinde *Nisârü’l-mülk*’ün yazma nüshası ise yok denecek kadar azdır.

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi numara 1898’de kayıtlı Halîmî’ye ait *Manzum Lügat-i Halîmî* adlı Farsça-Türkçe sözlük ise Halîmî’nin *Bahru’l-garâyib* adlı sözlüğünün ikinci kısmından bir bölümdür. Bu bölüm, diğer nüshalarda da var olan 4 kıta ve 6 rubaiden oluşmaktadır. Toplamı ise 6 yapaktır. Bu yazma nüsha, ikinci kısmın tamamı dahi değildir. Muhtemelen diğer yapraklar eksik ya da kaybolmuştur.

Ayrıca yine Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü numara 382’de kayıtlı ve *Bahru’l-garâyib* adlı yazma da Halîmî’nin *Bahru’l-garâyib* adlı eserinin nüshası değildir. Bu yazma, *Bahru’l-garâyib*’in açıklaması olan *Lüğat-i Halîmî*’dir. Çünkü bu eser, kütüphanelerde bazen *Bahru’l-garâyib (Lüğat-i Halîmî)*, bazen *İzâh-ı bahru’l-garâyib*, *Tavzîh-i bahru’l-garâyib*, *Şerh-i bahru’l-garâyib* ya da *Tercüme-i bahru’l-garâyib* ve bazen de *Lüğat-i Halîmî* adıyla kayıtlara geçmiştir.

¹² Bu yazma nüshanın sonunda (vr. 99b) “Bu kitap 14 Zilkade 778’de İstanbul’da benim hocam zamanın Hipokrat’ı Yaküb el-Hakîm el-Muhtedî (öl. 889h)’nin evinde bitti” şeklinde bir ibare vardır. Bu ibaredeki tarih hatalı olmalı ve muhtemelen doğrusu 878 olmalıdır.

Yine Süleymaniye ve Beyazıd kütüphanelerinde aşağıdaki tabloda bilgileri verilen yazmalar her ne kadar *Bahru'l-garâyib* adıyla kaydedilmişse de bu nüshalar *Lügat-i Halîmî*'dir.

S	Bölüm Adı	Numarası	Adı
1	Laleli	3555	<i>Bahru'l-garâyib</i>
2	Bağdatlı Vehbi	1923	<i>Bahru'l-garâyib</i>
3	Carullah	2038	<i>Bahru'l-garâyib</i>
4	Erzincan	89	<i>Bahru'l-garâyib</i>
5	Hacı Mahmud Efendi	5443	<i>Bahru'l-garâyib</i>
6	İsmihan Sultan	423	<i>Bahru'l-garâyib</i>
7	İzmir	517	<i>Bahru'l-garâyib</i>
8	İzmir	643	<i>Bahru'l-garâyib</i>
9	Reşid Efendi	972	<i>Bahru'l-garâyib</i>
10	Beyazıd	6894	<i>Bahru'l-garâyib</i>
11	Beyazıd	6920	<i>Bahru'l-garâyib</i>
12	Beyazıd	6943	<i>Bahru'l-garâyib</i>

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler koleksiyonunda bu eserin bir bütün olarak yazma nüshası ya da nüshaları bulunmamaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesinde ise Halîmî'nin *Bahru'l-garâyib* adlı eserinden iki tane el yazma nüsha bulunmaktadır. Bunlardan biri Esad Efendi bölümü numara 3281'de, diğeri de İzmir bölümü numara 681'de kayıtlıdır.

Bu yazmalarla ilgili genel fiziksel özellikler aşağıda verilmiştir.

S.	Ktp. Adı	Bölümü	Nu.	vr.	st.	Y. Alanı	Yazı Tipi	İstinsah T. h/m
1	Süleymaniye	Esad Efendi	3281	99	11	100x55	Nesih	976/

2	Süleymaniye	İzmir	681	87	11	120x80	Nesih	-
---	-------------	-------	-----	----	----	--------	-------	---

Süleymaniye Kütüphanesindeki bu nüshaların yazar ve eser adlarıyla ilgili bilgiler kayıtlarda şöyle yer almaktadır:

S.	Demirbaş Nu.	Eser Adı	Yazar Adı.
1	3281	<i>Bahru'l-garâyib</i>	Lütfullah b. Yusuf b. Abdulhalim el-Amasi Halîmî
2	681	<i>Bahru'l-garâyib</i>	Lütfullah b. Yusuf b. Abdulhalim el-Amasi Halîmî

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı bu yazma nüshalar doğru tasnif edilmiştir. Fakat Halîmî'nin bu eserin yazma nüshalarının doğru tespit edilmiş olması, diğer eserlerin yazma nüshalarının da doğru tespit edildiği anlamına gelmiyor. Çünkü ilerde de anlatılacağı üzere bazı eserlerin yazmaları kayıtlara farklı adlarla geçmiştir. Bu itibarla araştırmacılar için eser nüshalarının içeriği görülmeden kütüphane kayıtlarına göre nüsha talep etmeleri yanlışlıklara sebep olacaktır.

Aşağıda İstanbul, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde *Bahru'l-garâyib*'in yazma nüshaların içeriğiyle ilgili bilgilere yer verilecektir.

1.1. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Numara 3281

Bu yazma nüsha, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi numara 3281'de kayıtlıdır. Nüsha, 100x55 yazım alanı, 11 satır ve 99 varak olarak nesih hattıyla 976/1568-69 tarihinde Fazlullah b. Yunus Hoca b. Muhammed el-Müderri tarafından istinsah edilmiştir¹³. Kütüphanedeki kayıta hem yazar adı hem de eser adı doğru tasnif edilmiştir.

Yazma nüshanın 0^b ile 4^b sayfaları arasında Farsça mukaddime bulunmaktadır. Mukaddime “بِسْمِ اللّٰهِ فَتَاحِ القُلُوبِ (Senin adınla başlarım, ey Allahım! Ey kalpleri açan...)” mısrası ile başlıyor ve “وهو نعم النافع نعم المعين (O ne kadar çok fayda sağlayan ve ne güzel yardımcıdır.)” mısrası ile bitiyor. Mukaddimenin ilk sayfası, aynı müstensihin kaleminden çıkmamış, başka biri tarafından eklenmiş gibi durmaktadır. Muhtemelen bu ilk sayfa başka biri tarafından yazılmıştır. Mukaddimede yazar, eserin adını, tarihini, yazılma nedenini, kullanım özelliklerini, nereden faydalandığını ve kaç kısımdan ibaret olduğunu anlatmaktadır.

Nüsha içerisindeki ana başlık veya alt başlıklarda renkli mürekkep kullanılmamıştır. Fakat başlıkların tamamı Arapça yazılmıştır. Ana başlıkta kısım, alt başlıkta kıta ifadesi yer almıştır.

¹³ Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Nu. 3281, s. 99.

Yukarıda da ifade edildiği üzere eser iki kısım hâlinde düzenlemiştir. Birinci kısım 19 kıta ve 16 farklı başlıktan oluşturulmuştur. 19'uncu kıtanın sonunda 69^b-2'de “ختم اولد براده قسم اسما” (Hatm oldu burada kısım-1 esmâ) mısrası mevcuttur. Buraya kadar metin, Türkçe olup buradan itibaren ikinci kısmın birinci kıtasına kadar Farsça'dır.

İkinci kısım Farsça fiillerin mastarlarını içermektedir. Bu kısım 4 kıta ve 6 rubai başlığından oluşmaktadır ve Türkçe'dir. Bundan sonraki “Genel olarak mastardan türeme yoluyla yapılan örnekler” başlığı ise Farsça'dır. Son olarak da düzyazı şeklinde “پرستیدن” (perestîden) kelimesinin mastar ve diğer zamanlarda çekimi ile birlikte benzer fiil çekim örnekleri mevcuttur.

Yazma nüshaların konu başlıklarındaki beyit sayılarında farklılıklar görülmektedir. Bu yazma nüshada, birinci kısımda 807 ve ikinci kısımda 137 olmak üzere toplam 944 beyit vardır. Bu sayıların başlıklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Numara 3281				
Ana Başlık	Alt Başlık	Başlık Konusu (Bahirler)	Beyt s.	Toplam Beyt
1. Kısım	1. K1ta	Muzâri, ahzeb	53	695
	2. K1ta	Hezec, müseddes, mahzûf	48	
	3. K1ta	Remel, maksûr, evzân-ı Acem	31	
	4. K1ta	Hafif, mahbûn, mahzûf	59	
	5. K1ta	Remel, mahbûn, maksûr	65	
	6. K1ta	Hezec, ahreb, mahzûf, mekfûf	40	
	7. K1ta	Müstezâd	22	
	8. K1ta	Hafif, maksûr, terci-i bend	103	
	9. K1ta	Müctes, mahbûn, mahzûf	33	
	10. K1ta	Hezec, ahreb	23	
	11. K1ta	Mütekârib, sâlim	20	
	12. K1ta	Recez	17	

13. K1ta	Mütekârib, mahzûf	42	112
14. K1ta	Hezec, sâlim	22	
15. K1ta	Muzâri, ahzeb	27	
16. K1ta	Recez, sâlim	21	
17. K1ta	Münserih, metvî	15	
18. K1ta	Müctes, mahbûn, mahzûf	33	
19. K1ta	Hezec, müseddes	21	
	Rum ay adları ve gün sayıları	6	
	Eski Farsçada Fars ve Celâlî aylar-mevsimler	3	
	Hamse-i müsterka adları	2	
	Fars ay ve gün adları	5	
	Yedi yıldız ve on iki burç adları	2	
	Güneş takvimine göre burçların gün sayıları	2	
	Güneş yılına ait özel zamanlar	16	
	Hz. Musa (a.s.)'nın sakındığı günler	4	
	Arabi ayların ilk günleri	4	
	Yedi cinas	13	
	Yedi teşbih	8	
	Muamma kuralları	16	
	Muamma bahsindeki hesaplama terimleri	6	
	Sayıların çarpımı	8	
	Gizli sayıları açığa çıkarma	5	
	Özelliklerine (Mahreçlerine) göre harflerin kısımları	12	

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Numara 3281				
Ana Başlık	Alt Başlık	Başlık Konusu (Bahirler)	Beyt s.	Toplam Beyt
2. Kısım	1. Kıta	Hezec, müsemmen, sâlim	34	137
	2. Kıta	Muzâri, ahreb ve musammât kaidesi	22	
	3. Kıta	Remel, mahbûn, maksûr	24	
	4. Kıta	Hezec, müseddes	15	
	Rubai	Remel, müseddes, mahbûn, mahzûf	2	
	Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2	
	Rubai	Müctes, mahbûn	2	
	Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2	
	Rubai	Hezec, müseddes	2	
	Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2	
	Genel olarak mastarlardan türetme yoluyla yapılan örnekler		30	
	Nesir şeklinde mastar çekimi çeşitliliğine örnekler		Nesir	
	Mastar, mazi, hal, müstakbel, emirler, ism-i fail ve meful		Nesir	
	Fiillerden benzer çekim örnekleri		Nesir	
Toplam Beyt			944	Beyt

1.2. Süleymaniye Kütüphanesi İzmir Numara 681

Bu nüshadaki Farsça mukaddime, 1^a ile 3^a-10 sayfa arasında bulunmaktadır. Mukaddime “...اكتساب علم و آدابست فرض...” (İlim ve edep öğrenmek farzdır...)” mısrası ile başlıyor ve “مفعول فاعلاتن اخرب مضارع الحق” (Mefûlu fâilâtün ahreb, muzari el-hak.)” mısrası ile bitiyor. Bu nüshanın ilk sayfası da muhtemelen kopmuş ya da

yıpranmıştır. Başlık olmadan ve doğrudan yukarıda verilen mısra ile başlıyor ve devam ediyor. Mukaddimede yazar, eserin adını, yazılma sebebini, kullanım özelliklerini, nereden faydalandığını ve kaç kısımdan ibaret olduğunu ve dönemin şehzadesi II. Bayezid'e yaptığı övgüden bahsetmektedir.

Nüsha içerisinde başlıklarda kırmızı renkli mürekkep kullanılmıştır. Bu başlıklar, manzum olarak verilmiştir. Metin içerisinde Arapça bir cümleye rastlanılmaz. Sadece son bölümdeki örneklerde “ومنها” şeklinde kırmızı mürekkeple yazılmış satır başlarını belirten Arapça ifadeler vardır.

Birinci kısım bahirlerden oluşmuştur. Buradaki başlıklar, birinci kısım, birinci, ikinci, üçüncü kıta vb. başlık şeklinde oluşturulmamıştır. Sadece kırmızı renkli mürekkeple bahirler manzum olarak birbirinden ayrıştırılmıştır. Birinci kısımdan olan isimler kısmı bitirildikten sonra diğer konu başlıkları da kırmızı mürekkeple manzum olarak düzenlenmiştir.

İkinci kısım, 63^a da “شروع قسم ثانی در مصادر بر تصرفها” (İkinci kısım mastarların çekimi...)” şeklinde kırmızı mürekkepli yazı ile başlıyor. Bu kısımda da başlıklar genellikle manzum olarak oluşturuluyor. Son olarak da düz yazı şeklinde “دانستن” (dânisten)” kelimesinin mastar ve diğer zamanlarda çekimi ile birlikte benzer fiil çekim örnekleri mevcut olup fiillerin hâl/muzari çekimi yapılarak bitiriliyor. Ferağ kaydında sadece tamamlandığına dair bir bilgi var. Müstensih ve istinsah tarihi ile ilgili bilgi mevcut değildir. Son 4 sayfada not olarak, Türkçe ve Farsça beyitler yazılmıştır.

1.3. Topkapı Sarayı Yazma Eser Kütüphanesi R. 1898

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesi numara 1898'de kayıtlı Halîmî'ye ait *Manzum Lügat-i Halîmî* adlı Farsça-Türkçe sözlük ise Halîmî'nin *Bahru'l-garâyib* adlı sözlüğünün ikinci kısmından bir bölümdür. Bu nüsha, ikinci kısımdan olan 4 kıta ve 6 rubaiden (alt başlıktan) oluşmaktadır. Toplamı ise 6 yapaktır. Bu yazma nüsha, ikinci kısmın tamamı dahi değildir. Muhtemelen diğer yapraklar eksik ya da kaybolmuştur.

Buradaki mevcut yazma nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi numara 3281'de kayıtlı yazma ile benzerlikler taşımaktadır. Nüsha “هذا كتاب لغت حلیمی رحمة” ile başlayıp besmeleden sonra “القطعة الاولى فی بحر الهزج المثلث السالم” şeklinde devam ediyor. Başlıklar burada da Arapça olarak yazılmıştır.

Toplamda 6 yapaktan oluşan bu yazma nüshadaki beyit sayısı 107'dir. Bu beyit sayılarının konulara göre dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Topkapı Sarayı Yazma Eser Kütüphanesi R. 1898				
Ana Başlık	Alt Başlık	Başlık Konusu (Bahirler)	Beyt s.	Toplam Beyt
2. Kısım	1. Kıta	Hezec, müsemmen, sâlim	34	107

2. Kıta	Muzâri, ahrep ve musammât kaidesi	22
3. Kıta	Remel, mahbûn, maksûr	24
4. Kıta	Hezec, müseddes	15
Rubai	Remel, müseddes, mahbûn, mahzûf	2
Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2
Rubai	Müctes, mahbûn	2
Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2
Rubai	Hezec, müseddes	2
Rubai	Hezec, müseddes, mahzûf	2

2. Nisârü'l-mülk

*Nisârü'l-mülk*¹⁴, lügat alanında *Bahru'l-garâyib*'den 22 yıl sonra Halîmî tarafından kaleme alınan mensur Farsça-Türkçe sözlüktür. Bu eser, aynı zamanda yazarın *Lügat-i Halîmî* adlı sözlüğünün birinci defterine kaynaklık etmiştir. *Nisârü'l-mülk*, cep sözlüğü şeklinde özet olarak hazırlanmış bir eserdir.

Bu sözlüğün adı, mukaddimede¹⁵ belirtildiği üzere bizzat yazar tarafından *Nisârü'l-mülk* olarak konulmuştur. Müellif esere bu adı verirken aynı zamanda ebced hesabına göre tarih düşürmüştür. Bu hesaba göre harflerin sayısal değerlerinin toplamının hicri 872 yılına ve miladi 1467-8 yıllarına denk düştüğü eserin mukaddimesindeki "...اسم این در درى نثارالملک نهاده شد و بر وفق تاریخ افتاده.." (*...Bu Farsça incilerin adı Nisârü'l-mülk koyuldu ve tarihe uygun düştü...*) ifadeden anlaşılmaktadır. Mukaddimeden anlaşıldığına göre eser, o sıralarda Amasya valisi olan Şehzade II. Bayezid'e sunulmuştur.

Bu eserin yazılış amacı ise yine mukaddimede ifade edilmektedir. Burada müellif, *Bahru'l-garâyib*'i bizzat bu güzel dilin üslubunu araştırmak, kullanımı yönüyle kayıt altına almak ve okul bahçelerinin bübülleri olarak nitelendirdiği öğrenciler için tüm konuları içeren bir kitap olarak yazdığını ifade ettikten sonra "...Yine uyulması zorunlu buyruğun işaretiyle..." diyerek *Nisârü'l-mülk*'ü ezberlemeyi isteyen herkes için harf ve kelime dizilimine göre (alfabetik) geniş, kolay anlaşılır bir kitap şeklinde yazdığını ve Amasya valisi Şehzade II. Bayezid'e sunduğunu söylemektedir

¹⁴ Öz, *age*, s. 107.

¹⁵ Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü nu. 5237, 1^b-6^b.

İstanbul kütüphanelerinde *Nisârü'l-mülk*'ün yazma nüshaları fazla değildir. Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler ile Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kütüphanelerinde bu eserin yazma nüshası bulunmamaktadır. Aynı zamanda bu kütüphanelerin dışında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Nadir Eser koleksiyonunda da bu eserin yazma nüshası mevcut değildir. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde 5237 ve 5238 numarada kayıtlı iki nüsha vardır. Bu iki nüshanın kütüphanedeki eser isimleri de *Nisârü'l-mülk* değildir. Her iki eser de kütüphane kayıtlarında *Bahru'l-garaib fi lügati'l-Fürs* şeklinde geçmektedir. Bu kütüphanedeki 5237 numaralı yazmanın istinsah tarihi ferağ kaydında hicri 968 olarak geçmektedir, fakat müstensih belli değildir. 5238 numaralı yazmanın ise hem müstensih ve hem de istinsah tarihi belli değildir.

Bu yazmalarla ilgili genel fiziksel özellikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Ktp. Adı	Bölümü	Nu.	vr.	st.	Y. Alanı	Yazı Tipi	İstinsah T. h/m
Süleymaniye	Fatih	5237	99	11	170x90	Talik	968/
Süleymaniye	Fatih	5238	84	15	134x90	Nesih	-

Nüshaların yazar ve eser adlarıyla ilgili bilgiler ise kayıtlarda aşağıdaki gibi yer almaktadır:

S.	Demirbaş Nu.	Eser Adı	Yazar Adı.
1	5237	Bahru'l-garâyib fi lügati'l-Fürs	Halîmî, Lütfullah b. Yusuf b. Abdulhalim el-Amasi
2	5238	Bahru'l-garâyib fi lügati'l-Fürs	Halîmî, Lütfullah b. Yusuf b. Abdulhalim el-Amasi

Sonuç itibarıyla yukarıda bilgileri sunulan yazma nüshalar, kütüphane kayıtlarına yanlış adla kaydedilmiştir. Bu yüzden eser adlarının kayıtlara *Nisârü'l-mülk* olarak geçmesi daha doğru ve uygun olacaktır.

Bunun dışında bir de bazı yazma nüshalarda mukaddimelerin yeri değiştirilmiştir. Mesela İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi İbnü'l-Emîn bölümü numara 3090'da kayıtlı yazma nüshanın mukaddimesi *Nisârü'l-mülk*'ündür. Mukaddime okunduğunda bu açık olarak anlaşılmaktadır. Yazma nüshanın 1^b-2[']inci satırında "...اسم این درر دری نثارالملک نهاده شد و بر وفق تاریخ افتاده..." (*...Bu Farsça incilerin adı Nisârü'l-mülk koyuldu ve tarihe uygun düştü...*)" ifadesi diğer ibarelerle beraber aynen geçmektedir. Mukaddime üzerinden hareket edildiğinde nüshanın *Nisârü'l-mülk* olduğu söylenebilir. Fakat sözlük bölümünü incelediğinizde karşınıza geniş açıklamalı, şevahit beyitli *Lügat-i Halîmî* adlı eserin yazma nüshası çıkmaktadır.

Ayrıca İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler bölümü numara 84'te kayıtlı nüsha da aynı şekildedir. Burada da nüshanın mukaddimesi *Nisârü'l-mülk*'e; sözlük bölümü ise *Lügat-i Halîmî*'ye aittir.

Süleymaniye Kütüphanesine kayıtlı yukarıda bilgileri verilen yazma nüshalarla ilgili bilgiler aşağıda sunulmuştur.

2.1. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Numara 5237

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü numara 5237'de kayıtlı bu nüshanın 1^a sayfasında vakıf mührü ile birlikte Osmanlı Türkçesi yazılmış 5 beyit ve Farsça yazılmış bir beyit vardır. Mukaddime 1^b sayfasından başlıyor. İlk satırda başka bir siyah kalemle ve müstensihin yazısına benzemeyen “بنام ایزد بخشاینده بخشایش گر” (Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla)” Farsça besmele var. Mukaddime ikinci satırdan itibaren .. وبلطف الله العليم الحكيم حمد و سپاس.. ile başlayıp devam ediyor, 4^a sayfasında 9^{uncu} satırda واليه مرجع والمآب ifadesi ile bitiyor.

Müellif, mukaddimede yukarıda ifade edildiği üzere besmele, hamdele ve salveleden sonra, Farsçanın güzelliğinden ve üstünlüğünden bahsediyor. Daha sonra da, eserin yazılış amaç ve yöntemlerinden bahsedip esere verdiği adla ebced hesabına göre tarih düşürüyor.

Müellif, 4^a sayfasının son satırlarından 6^b sayfasının sonuna kadar ilk başta dâl harfinin nasıl okunacağı ile ilgili kuralı anlatıp daha sonra Farsça çoğul yapma yöntemini ve nihayetinde de üstün harekeli elif ve elifin diğer gramer kurallarını açıklıyor.

Sözlük, 6^b-8^{den} itibaren “...آباد. آبادانی.../ su ve ağustos ayı. ‘imâret. ‘imâret olan yer.” şeklinde başlıyor, Farsça kelimeler satırlara yazılırken Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılıyor. Farsça kelimeler kırmızı nokta ile birbirinden ayrılıyor.

Kelimeler alfabetik olarak sıralanıyor ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılıyor. İlk olarak uzatmalı elif ile başlayıp daha sonra elifle devam ediyor. Bâ harfine geldiğinde başlık حرف با /harf-i bâ şeklinde Farsça tamamlama ile yazılıyor. Başlıklardan bazıları Farsça tamlama ile bazıları da Arapça tamlama ile tertip ediliyor. 5650'nin üzerinde kelimeye anlam verilen bu nüshanın müstensihi belli değildir ve istinsah tarihi hicri 968 olarak kayıtlıdır.

Bu nüshadaki ana başlıklar ve burada var olan kelime sayılarını gösterir tablo aşağıdadır:

S	Harf Adı/Ana Başlık	Kelime Sayısı	S	Harf Adı/Ana Başlık	Kelime Sayısı
1	ا	241	14	حرف صاد	16
2	ا	297	15	حرف الطاء	37

3	حرف با	674	16	فصل ع	19
4	حرف التاء	252	17	حرف غا	144
5	حرف الجاء	254	18	حرف الفا	218
6	حرف الحاء	15	19	حرف القاف	70
7	حرف الخاء	307	20	حرف الكاف	770
8	حرف الدال	359	21	حرف لام	109
9	حرف الذال	1	22	حرف الميم	233
10	حرف را	182	23	حرف النون	290
11	حرف الزاء	181	24	حرف الواو	105
12	حرف الساء	393	25	حرف الهاء	126
13	حرف شين	307	26	حرف الياء	68
Toplam Kelime Sayısı 5668					

Müellif tarafından bâ harfinin başında harfle ilgili gramer bilgileri veriliyor. Ana başlıklarla ilgili bazı gramer konuları sadece bu başlıkta değil aynı zamanda tâ, hâ, ze, şîn, sâd, ayın, kef, mîm, nûn ve ye başlıklarında da Farsça olarak anlatılıyor. Ana başlıkta ب/b ve پ/p harfli kelimeler birbirinden ayrı yazılmıyor. Aynı şekilde ج/cîm ve چ/çe harfi; ز/ze ve ژ/je harfi; گ/kâf-1 Farsî ile ک/kâf-1 Arabî de ayrı yazılmıyor.

2.2. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Numara 5238

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü numara 5238’de kayıtlı bu nüshada nem almış olması nedeniyle onarım yapılmıştır. Bu yüzden bazı kelimeler güçlükle okunmakta, bazıları ise okunmamaktadır. Bu nüshanın 1^b sayfasının başında “صحاح فرس لمولانا حلیمی رحمه الله (Mevlânâ Halîmî’nin *Sihâh-ı Fûrs*’ü)” şeklinde kırmızı mürekkeple yazılmış başlık mevcuttur.

Mukaddimede satır sayısı 15’dir. Sözlüğün başladığı elif maddesinden itibaren satır sayısı genelde sekizdir. Farsça açıklama yapılan madde başlarında ise bu satır sayısı değişiktir. Satırlar arasında boşluk bırakılıp Türkçe anlamlar satır altlarına yazılmıştır. Nüshada 3 sayfa Türkçe açıklamalar kırmızı mürekkepli kalemle yazıldıktan sonra siyah mürekkeple devam edilmiştir. Maddeler kırmızı nokta ile birbirinden ayrılmış daha sonra bırakılmış ve tekrardan kırmızı nokta ile ayrılmıştır. Bölüm başları حرف الالف şeklinde Arapça tamlama ile yazılmıştır. Kelimeler bazen

kırmızı bazen de siyah mürekkeple yazıldığı için nüshada bir insicam bulunmamaktadır. Müstensih tarafından fazlaca tasarrufa maruz kaldığı görülmektedir.

Sözlük kısmının bitimiyle birlikte son sayfada yaklaşık 3 yaprak “ فصل اشتقاق امثلة ” ile başlayan ve sarf konusundan bahseden Farsça metin vardır.

3. Lügat-i Halîmî

Halîmî'nin, Farsça-Türkçe lügat alanındaki üçüncü eseri *Lügat-i Halîmî*'dir. Yukarıda bahsi geçen *Bahru'l-garâyib* ve *Nisârü'l-mülk* adlı eserlerine isimlerini bizzat veren Halîmî, aşağıda da görüleceği gibi, bu eserine herhangi bir isim vermemiş, *Bahru'l-garâyib*'i açıklamak amacıyla yazdığını söylemiştir. Eserin mukaddimesinde şu ifade yer almaktadır:¹⁶

...Güzellik dilini kayda geçirmek için kapsamlı ve güzel bir kitap nazmetmiş... Bu kitabım Bahru'l-garâyib adıyla şöhret kazanmış ve herkes ona ilgi duymuştu. Fakat tereddüt ettikleri konular(ı öğrenmek) için bu fakire başvurmuşlardı. Bunun üzerine ben de onların istek ve arzularını kıramadım ve bu kitabı izah etmeye karar verdim. Onun (Bahru'l-garâyib'in) şerhini iki defter halinde tasnif...

Bu sözlüğün adı incelediğimiz ve tespit edebildiğimiz nüshalarda, ilgili kataloglarda ve kütüphane kayıtlarında çoğunlukla *Lügat-i Halîmî*¹⁷ ve (sehven) *Bahru'l-garâyib*¹⁸, bazen de *Şerh-i bahru'l-garâyib*¹⁹, *Îzâh-ı bahru'l-garâyib*, *Tavzîh-i bahru'l-garâyib* ya da *Tercüme-i bahru'l-garâyib* şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda bu eser için *el-Kâsımıyye*²⁰ ve *el-Kâ'ime*²¹ gibi farklı isimler de kullanılmıştır.

Bu isimlendirmeler kitabın muhtevesına uygun olmakla birlikte, sözlük daha çok *Lügat-i Halîmî* adıyla şöhret bulduğundan adının *Lügat-i Halîmî* olarak zikredilmesi daha doğrudur ve yazar ismine nisbet edilmesi daha uygundur.

Eserin yazılış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte 882/1477-78 yılında Fatih Sultan Mehmed'e takdim edildiği Fehmi Edhem Karatay²² tarafından ifade

¹⁶ Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nu. 2634, vr. 2^a.

¹⁷Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa nu. 2634, Laleli nu. 3602, 3603 ve 3604, Çelebi Abdullah nu. 377, Yeni Cami nu. 1156, Hacı Beşir Ağa nu. 638, Şeyhülislam Esad Efendi nu. 179, Husrev Paşa nu. 784; Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi nu. 381, 1876, 2023, 2763 ve 2769.

¹⁸Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi nu. 5443, İzmir nu. 643, Fatih nu. 5237 ve 5238. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi nu. 382.

¹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nu. 4739, 4740, 4744 ve 4766, Damad İbrahim nu. 1138.

²⁰ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i edebiyât der İrân*, Tahran 1357, IV, 113; *el-Kâsımıyye*, bazı kaynaklarda ise Halîmî'nin tıbbâ dair bir eseri olarak geçmektedir. Bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, II, 600.

²¹ Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London: s.139.

²² Fehmi Ethem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1961, II.20; Uzun, *age*. s.10.

edilmiştir. Bu itibarla eserin bu tarih ya da bundan önce yazılmış olabileceği daha doğru bir ifadedir.

Mukaddimeden de anlaşılacağı üzere *Lügat-i Halîmî*, iki defterden oluşmaktadır. Halîmî, mukaddimede *Bahru'l-garâyib*'i açıklama nedeninden bahsederek hazırladığı kitabın kaç kısımdan oluştuğunu şöyle ifade etmektedir:

... و قصد توضیح این کتاب کردم و شرح او را بر دو دفتر تقسیم کردم و در هر دفتری صد هزاران فواید تعلیم. دفتر اول در بیان لغات بتأیید ابیات ثقات مرتب بر ترتیب حروف هجا. دفتر دوم در بیان عبارات غیر ظاهره و قواعد معتبره از اول کتاب تا آخر والله المعین الناصر.

“...Ve bu kitabı açıklamaya karar verdim. *Bahru'l-garâyib*'in şerhini iki defter halinde tasnif ettim ve her bir defterde binlerce faydalı bilgiler öğrettim. **Birinci defter**, kelimelerin doğruluğunda şüphe olmayan beyitlerin teyidiyle açıklanmasına dair olup alfabetik sırayla tertip edilmiştir²³. **İkinci defter**, tam açık olmayan ibareler ve kitabın başından sonuna kadarki önemli kuralların açıklanması hakkındadır.²⁴”

Lügat-i Halîmî ile ilgili tarafımdan yapılan doktora çalışması sözlük bölümünün tamamı olan birinci defterdir. Birinci defterde takriben 5500 kelime vardır. 2000'den fazla kelime için örnek beyit getirilmiş ve bu beyitler başta Rûdekî-yi Semerkandî (öl. 329/940), Esedî-yi Tûsî (öl. 465/1072), Şems-i Fahrî (öl. 744/1343) ve Latîfî gibi şairlerin şiirlerinden seçilmiştir. Bu şairler dışında Unsurî (öl. 431/1039), Firdevsî (öl. 411/1020 veya 416/1025) Ebû Şekûr-i Belhî (öl. 336/947), Kemâlüddîn-i İsfahânî (öl. 635/1237) Hâfız-ı Şîrâzî (öl. 726/1325-791/1388) ve Mevlânâ (604-672/1207-1273) gibi şairlerden örnekler verilmiştir. Bu bölümde müellif tarafından 30'a yakın şairden 2050'nin üzerinde örnek beyit getirilmiştir. Bu da oldukça hacimli bir divan anlamına gelmektedir²⁵.

İkinci defter, *Bahru'l-garâyib*'in birinci kısmının isim ve isim soylu kelimelerin manzum olarak açıklanmasını takip eden ve farklı konulardan oluşan bölümdür. Bu bölümde Halîmî, takvimlerden, özel ay ve günlerden, gezegenlerden, burçlardan, teşbih ve cinas gibi edebi sanatlardan bahsetmiştir. İkinci defterin tamamı üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır²⁶.

Bu bölüm yani ikinci defter²⁷, “ikinci defter, tam açık olmayan ibareler ve kitabın başından sonuna kadarki önemli kuralların açıklanması hakkındadır” başlığından sonra; “**بِسْمِ اللّٰهِ** بشلم سنوک آدکله ای بزم مولامز **فتاح القلوب** ای کوکلر آچیقی تتکری....” ile başlıyor ve “**قصور** قصرک جمعی در یعنی کوشکلر” ile bitiyor. Burada mukaddimede ki beyitlerden başlanarak kelime, tamlama, mısra, beyit başlık şeklinde tüm konular Türkçe olarak açıklanıyor. Başlıklar genelde kırmızı mürekkeple oluşturuluyor. Bu bölüm içerisinde güneş ve ay takvimleriyle ilgili tüm bilgiler, Fars aylarının artıklı/kebîse ve artıksız ayları, gezegenler ve burçlarla ilgili bilgiler, muammanın

²³ Süleymaniye Kütüphanesi Laleli, nu. 3602.

²⁴ Süleymaniye Kütüphanesi Laleli, nu. 3602 171^b vr.

²⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Uzun, age., s.1-31.

²⁶ *Lügat-i Halîmî*'nin ikinci defteri üzerinde yazar tarafından çalışma yapılmaktadır.

²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa, nu. 186^b, 215^a.

geniş açıklaması, sayılar hakkında bilgi ve onların çarpma ve çıkarma işlemleri, aruzla ilgili izahat ve sarf konuları herkesin anlayacağı dilden açıklanıyor.

Sadece İstanbul'daki kütüphanelerde *Lügat-i Halîmî*'nin 40'ın üzerinde yazma nüshası bulunmaktadır. Fakat bu nüshaların tamamında iki defter bir arada bulunmamaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesinde birinci defter ile ikinci defterin bir arada bulunduğu 9 adet yazma nüsha varken, sadece birinci defterin bulunduğu 18 adet nüsha vardır. Bu yazma nüshaların bazılarında istinsah tarihi varken müstensihî yoktur; bazılarının da hem istinsah tarihi yok hem de müstensihî belli değildir.

Her iki defterin bulunduğu yazma nüshalar tablo hâlinde aşağıdadır:

S	Bölüm Adı	Numarası	Adı
1	Laleli	3602	Lügat-i Halîmî
2	Şehid Ali Paşa	2634	Şerh-i bahru'l-garâyib
3	Fazıl Ahmed Paşa	1567	Lügat-i Halîmî (Bahru'l-garâyib)
4	Hacı Beşir Ağa	638	Lügat-i Halîmî
5	Beyazıd	6943	Bahru'l-garâyib
6	Ayasofya	3739	Şerh-i bahru'l-garâyib
7	Damad İbrahim	1138	Şerh-i bahru'l-garâyib
8	Kadıızade Mehmed	534	Şerh-i bahru'l-garâyib
9	Yazma Bağışlar	3308	Şerh-i bahru'l-garâyib (el-Kâime)

Sadece birinci defterin yani sözlük bölümünün bulunduğu yazmalar da şunlardır:

S	Bölüm Adı	Numarası	Adı
1	Laleli	3604	Lügat-i Halîmî
2	Laleli	3603	Lügat-i Halîmî
3	Laleli	3555	Bahru'l-garâyib
4	Ayasofya	4740	Şerh-i bahru'l-garâyib
5	Ayasofya	4744	Şerh-i bahru'l-garâyib

6	Bağdatlı Vehbi	1923	Bahru'l-garâyib
7	Carullah	2038	Bahru'l-garâyib
8	Çelebi Abdullah	377	Lügat-i Halîmî
9	Erzincan	89	Bahru'l-garâyib
10	Hacı Mahmud Efendi	5443	Bahru'l-garâyib
11	Hüsrev Paşa	734	Lügat-i Halîmî
12	İsmihan Sultan	423	Bahru'l-garâyib
13	İzmir	517	Bahru'l-garâyib
14	İzmir	643	Bahru'l-garâyib
15	Beyazıd	6894	Bahru'l-garâyib
16	Beyazıd	6920	Bahru'l-garâyib
17	Reşid Efendi	972	Bahru'l-garâyib
18	Serez	3673	Tavzîh-i bahru'l-garâyib

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yazma Eserler Kütüphanesinde *Lügat-i Halîmî*'nin 6 tane yazma nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalarda ikinci defter bulunmamaktadır.

S	Bölüm Adı	Numarası	Adı
1	TSMK B.	382	Bahru'l-garâyib
2	TSMK B.	381	Lügat-ı Halîmî
3	TSMK E.H	2023	Lügat-ı Halîmî
4	TSMK R.	1876	Lügat-ı Halîmî
5	TSMK A.	2763	Lügat-ı Halîmî
6	TSMK A.	2769	Lügat-ı Halîmî

Yukardaki tablolarda görüldüğü üzere kütüphane kayıtlarına *Bahru'l-garâyib* adıyla kaydedilen yazma nüshalar, her ne kadar bu adla kayıt yapılmış olsa da *Lügat-i Halîmî*'dir. Muhtemelen kayıtlara sehven *Bahru'l-garâyib* olarak geçmiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde C. E. Faroe tarafından yapılan Yüksek Lisans Tezi de Halîmî'nin *Bahru'l-garâyib* adlı eseri değil; *Bahru'l-garâyib*'in şerhi olan *Lügat-i Halîmî*'dir.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde *Lügat-i Halîmî*'nin 10 tane yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan 2 tanesinde birinci ve ikinci defter varken 8 tanesinde sadece birinci defter vardır. Ayrıca bu kütüphanede TYO1208 numarada *Bahru'l-garâyib* adıyla Halîmî adına kayıtlı yazma, *Nigeristân* adlı yazmadır, Halîmî'nin eseri değildir.

İstanbul Büyükşehir Belediye Atatürk Kitaplığı Kütüphanesinde numara 84'te kayıtlı *Bahru'l-garâyib* adıyla Halîmî'ye ait bir yazma nüsha vardır. Bu yazma da *Lügat-i Halîmî*'nin nüshasıdır ve bu yazmada da ikinci defter yoktur. Ayrıca bu yazmanın mukaddimesi de *Nisârü'l-mülk*'ün giriş kısmıdır ve sonra *Lügat-i Halîmî*'nin sözlük kısmı başlamaktadır.

Yine İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde numara 143/1 ve 143/2'de *Şerh-i bahru'l-garâyib* adıyla kayıtlı yazma nüsha, adından da anlaşılacağı üzere *Lügat-i Halîmî*'dir ve bu nüshada ikinci defter vardır. Ancak burada yazmanın birinci defteri ile ikinci defteri, iki ayrı esermiş düşüncesiyle Halîmî'nin iki ayrı eseri olarak kaydedilmiştir.

Sonuç

Halîmî'nin Farsça-Türkçe lügat alanında 3 eseri mevcuttur. Bunlar yazılış tarihi sırasına göre *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî*'dir.

Makale içerisinde ayrı başlıklar hâlinde detaylı incelemeye tabi tutulan bu eserler, muhteva açısından benzer olmaları nedeniyle kütüphanedeki veritabanlarına yanlış ve eksik olarak kaydedilmiştir. Ayrıca müstensihler tarafından eserlerin mukaddimelerinin değiştirildiği de görülmüştür. *Bahru'l-garâyib* ve *Nisârü'l-mülk* adlı eserlerin adları yazar tarafından bizzat verilirken *Lügat-i Halîmî*'ye bir ad verilmemiş, sadece *Bahru'l-garâyib* adlı eseri açıklamak için yazıldığı söylenmiştir. Bunun neticesinde eserin adı müstensihlerin ihtiyarına kalmış ve onlar da esere ad verirken “şerh, izah ve tavih” gibi kelimeleri kullanmışlardır. Böyle bir tanımlama yanlış olmasa da manzum bir lügat ararken karşımıza mensur bir lügat çıkabilir ve bunun tersi de mümkündür. Kayıtlarda sadece *Bahru'l-garâyib* adının kullanılması, müellifin büyük özenle hazırladığı *Lügat-i Halîmî* adlı eserin unutulmasına ve Halîmî'nin tek eseri varmış gibi düşünülmesine neden olabilir.

Kütüphane veritabanlarında el yazma nüshalarıyla ilgili buna benzer birçok sıkıntıyla karşılaşmaktadır. Bu makale ile Halîmî'nin *Bahru'l-garâyib*, *Nisârü'l-mülk* ve *Lügat-i Halîmî* eserleri üzerinde böyle bir çalışma yapılarak araştırmacılar için nüsha çalışmalarında karşılaşılan sorunlara dikkat çekilmek istenmiştir.

Kaynakça

- ATEŞ, A. (1968). *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BAHADUR, K. (1935). *A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the Universty of Bombay*. Bombay: Qayyimah Press.
- BAKAR, İ. (1997). *Sadberk Hanım Müzesi Yazma Eserler Kataloğu Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
- BROCKELMANN, C. (1949). *Geschichte der Arabischen Literatur*. Leiden: Brill.
- DURU, N. F. (2011). “Lütfullah Halîmî b. Ebî Yûsuf’un Bahru’l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*.
- ERKAN, M. (1991). “Bahrü’l-garâib”. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası. IX. 513.
- , (1997). “Halîmî, Lutfullah”. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. XV. 341.
- ELİAÇIK, M. (2013). “Lutfullah Halîmî’nin Tecnis, Mecaz ve Teşbihler Üzerine Risalesi”. *İdil Dergisi*. 8. 52-64.
- ETHE, H. (1903). *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*. Oxford: Clarendon Press.
- FAROE, C.C. (1991). *Lütfullah Halîmî’nin Bahru’l-garâib’i (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- GÖLPINARLI, A. (1967). *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- IRCICA. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*. İstanbul: İsar.
- KAÇAR, İ. (2017). “Lutfullah Halîmî’nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü’l-Luga”. *Journal of Turkish Language and Literature*. 2. 131-146.
- KARABULUT, A. R. (2005). *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi*. Kayseri: Akabe Yayınları.
- KARATAY, F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları.
- KURDOĞLU, V. B. (1967). *Şair Tabibler*, İstanbul: Baha Matbaası.
- MÜNZEVÎ, A. (1351 hş.). *Fihrist-i nüshahâ-yı hatt-ı Fârisî*. Tahran: Mintikaî.
- ÖZ, Y. (2016). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RİEU, C. (1888). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London: Longmans.

-----, (1895). *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London: Longmans.

SAFÂ, Z. (1357). *Târîh-i edebiyât der Irân*. Tahran: Râmîn Yayınevi.

SUBHÂNÎ, T. H – Aksu, H. (1374 hş.). *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Fârisi kitâbhâne-i dânişgâh-i İstanbul*. Tahran: Beşeri Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Enstitüsü Yayını.

TAHİR, B. M. (1975). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınları.

UZUN, A. (2005). *Lügat-i Halîmî (İnceleme Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

-----, (2013). *Lügat-i Halîmî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.